

УДК 821.163.4 – 3.09:323.1 (=411.16)

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У ПРОЗІ ДАНИЛА КІША

Гоголя М. П.

Стаття розглядає єврейське питання та образ єврея в прозі видатного сербського письменника др. пол. XX ст. Данила Кіша. Єврейське питання в його текстах є вираженням трагічного світовідчуття і стоїть поряд із проблемою антисемітизму. В дослідженні розглянуто образ безталанного єврея і суспільного аутсайдера, стереотип “вбивці Христа”, образ єврея-майстра, винахідника, інтелектуала і космополіта, а також очільника історичного поступу.

Ключові слова: єврей, ідентичність, антисемітизм, “безталанний єврей”, майстер, інтелектуал, подвійна ідентичність, космополіт.

Статья рассматривает еврейский вопрос и образ еврея в прозе известного сербского писателя второй половины XX века Данила Киша. Еврейский вопрос в его текстах выражается как трагическое мироощущение и близок к проблеме антисемитизма. В исследовании рассмотрен образ неудачливого еврея и общественного аутсайдера, стереотип “убийцы Христа”, образ еврея-мастера, изобретательного человека, интеллектуала и космополита, а также управляющего историческим прогрессом.

Ключевые слова: еврей, идентичность, антисемитизм, “неудачливый еврей”, мастер, интеллектуал, двойная идентичность, космополит.

The article deals with the Jewish issue and the character of Jew in the prose of the well-known Serbian writer of the 2nd half of the XX century Danilo Kish. In his texts the Jewish issue is an expression of the tragic sensation of the world and close to the problem of anti-Semitism. The paper examines the image of an unfortunate Jew who is also a social outsider, the stereotype of the “murderer of Christ”, the image of master, inventor, intellectual, and cosmopolite as well as the leader of historical progress.

Key words: Jewi, identity, anti-Semitism, “unfortunate Jewi”, master, intellectual, double identity, cosmopolite.

Єврейське питання у прозі Данила Кіша – одне з найменш досліджуваних, попри те, що письменник-деміург художніх універсумів у своїх текстах роздає чільні ролі саме персонажам єврейської національності, сам мав єврейське походження, а в якості матеріалу для творів часто використовував власне життя. Більшість літературознавців, що писали про Кіша і його прозу (як-от: Йован Деліч, Михайло Пантин, Слободанка Владів-Гловер, Вікторія Радич, Петар Піянович), згадують проблему єврейства в ключі самоідентифікації письменника, звертаючи увагу радше на літературно-критичні тексти, ніж на художні. Мета цієї статті – визначити місце єврейського питання в прозі Кіша, відтворити цілісний образ єврея на основі аналізу його художніх текстів.

Єврейство в Європі визначалося у багатьох моментах через відмінність і перебувало у постійному протистоянні з образом єврея, створеним

не євреями, тому конфлікти були тут неминучими, – стверджує український літературознавець Петро Рихло у монографії “Шібболет. Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини” [7, с. 13]. Негативні стереотипи євреїв переросли в антисемітизм, що проявився у різні часи через репресії і знищення, наймасовішим із яких вважається Голокост. Цю тему порушував і Данило Кіш, назвавши антисемітизм “сухопутним потопом” і художньо оформивши її в романі “Псалом 44” (1962) та “Родинний трилогі”, до якої увійшли збірка оповідань “Ранні печалі” (1969), романи “Сад, попіл” (1965), “Клепсидра” (1972).

Кішів єврей серед жаху й есхатологізму доби постає безталанним: “Єврейство у моєму випадку, і не лише в моєму, у психологічному чи метафізичному плані є постійним відчуттям (...) “родинної безталанності”, Familienunglück, і я би свої книги

назвав тим єдиним заголовком: “Родинна безталанність” (переклад мій. – М.Г.) [8, с. 52]. Тому “Родинну трилогію” можна назвати творами про єврейську долю зокрема, єврейськими текстами (на кшталт персональних, міських текстів у літературі).

Ідея безталанності обґрунтована в “Трактаті про картоплину” з роману “Клепсидра”, який хронологічно передуює загибелі Е.С. в Аушвіці. Тут митець усвідомлює та передчуває особисту трагедію і трагедію єврейства – “картопля більш довговічна (ніж євреї – М.Г.), бо переживе той великий катаклізм” (переклад мій. – М.Г.) [4, с. 392]. Метафорою народу є рослина, що росте в землі і темряві – народ цей, “ніби нещасна картопля, що вийшов із далеких мороків історії, з далеких мороків землі” (переклад мій. – М.Г.), але загартований для несприятливих умов, розповсюджений по всіх континентах. “Трактат” розповідає в міфологічно-апокрифічному дусі про “нечистий” народ, аргументуючи його безталання: “Картопля не повстала з волі Бога-Творця, але є справою ялово-плодового шамана, плодом ялової алхімії, (...) може, звідти її молودیсть і стійкість (...), нагадує людину без костей і душі, з якої вигнано Бога” (переклад мій. – М.Г.) [4, с. 392–393]. Позиція головного героя щодо навколишніх подій – не трагедійно-меланхолічна, а іронічно-споглядальна, характерна для постмодерністського розуміння світу: “І бачиш, зараз, коли жебрачу картоплю, не можу забути про її дивовижну схожість до людини, а з іншого боку, якщо дозволиш, – до єврея” (переклад мій. – М.Г.) [4, с. 392]. Непримітна рослина, з якою ототожнює єврейство Е. С., вказує на його архетипне аутсайдерство [10, с. 58].

Питання расової дискримінації, приниження етнічної групи до рівня тварини висвітлюється і в романі “Псалом 44”. В центрі твору – розмова двох лікарів: адепта фашизму і єврея, які представляють нацистську та гуманістичну позиції щодо гуманності медичних дослідів над в’язнями концтабору на благо “арійського світу”. Нацист відстоює фахову і наукову користь власних експериментів, у разі поразки гітлерівської Німеччини просить порятунку колекцію єврейських черепів і скелетів; євреї Яків – на боці рівності і права вибору для всіх людей. Письменник не оминає Біблії, мотивуючи безталанність прокляттям убивць Христа: “Твій батько розіп’яв Христа, а ти подавала цвяхи” [9, с. 73] – аргументує свою ненависть до головної героїні Марії школярка Ілонка Кутай, візник, керуючись ворожістю до “боговбивць”, намагається ошукати Е.С.

Критика антисемітизму в “Псалмі 44” постає в черговому трактаті, який так само, як і в “Клепсидрі”, належить персонажу-батькові, що розуміє феномен як потяг до деструкції (“пристрасть до знущання і приниження (...) ближнього”), домінування тваринного в людині і брак людяності (“атавізм гурту і тварини задля підкорення і знищення всіх інших форм буття”), створення негативних образів пригнобленої групи людей (“Треба один із загальних людських пороків або недоліків (...) приписати (...) одній малій і слабшій етнічній, релігійній чи національній групі” [9, с. 82], які мотивацийно живитимуть їхній геноцид (це “людська нетерпи-

мість, що шукає виправдання у кольорі шкіри, у звичаях, чи ще в чомусь, відмінному”, “аргумент – не толерувати (...) якісь расові і національні принципи і упередження”) [9, с. 81], втеча від відповідальності (“ідіотське питання про колір шкіри чи віру, якими хочуть обійти чи зовсім забути про відповідальність”) (переклад мій. – М.Г.) [9, с. 81]. Риторичні питання роману – чому євреї стоять на рівні тварин, зі шкіри яких можна робити рукавички, чому Ілонка Кутай “може їздити трамваєм, а я ні” (дилема для школярки, яка натрапила на надпис на трамваї “Für Juden verboten” (“Євреям заборонено”), чому говорять “вбита одна негритянська чи єврейська дитина”, а не “вбита одна дитина” – дискваліфікують антисемітизм перед історією.

Отже, образ єврея несе семантику людини постійно переслідуваної, що не може спокутувати вину “боговбивці”. “Єврейський інтелектуал не звільниться від свого тягара, поки не відмовиться від єврейства” [1, с. 37], “це людина, яку інші люди вважають за єврея (...). Його життя – лиш довге втікання від інших і від нього самого” [1, с. 37] – каже Кіш, цитуючи Жана Поля Сартра. Євреї постійно потерпають від негативного образу неєврейського походження “диявола з довгим гачкуватим носом, вилупкуватими очима, великим тулубом, маленькими ніжками і загребущими руками” [6], який зосереджує в собі зло, від стереотипу боговбивць, – так Марія змушена доводити німкені, що Біблія не звинувачує у всіх бідах євреїв.

Єврейство – вроджене, засвоєне в генах, становить ідентичність персонажу, є відповіддю на питання “Хто я?”. Ідея незнищенності єврейського народу підкріплена у “Псалмі 44” біблійними текстами – ремінісценціями, прихованим цитуванням, алюзіями. Кіш трансформує в романі біблійну історію про народження Ісуса. Матір дитини носить ім’я Богородиці. Ян народився на соломі в бараці Аушвіцу, ніби Месія в яслах. Немовля стало “вифлеємським чудом” – життям посеред смерті. Вночі втікає від смерті в Освенцимі і Марія з дитиною, як Йосип і Марія зі Спасителем, рятуючись від Вифлеємської різни.

У творах присутній мотив крові, носія національної самоідентичності, “Кров – вічна як вода”, – констатує батько Марії у “Псалмі 44” [9, с. 92]. Малий Анді Сам, граючись, копіює свого дідуся, якого ніколи не знав – продавця лебединою пір’я, несвідомо рефлектуючи архетипне для євреїв ремесло.

Кіш використовує циклічне розуміння історії, яка повторюється. З генами передається прокляття безталанного єврея: колись народ вели в полон, ще в минулому поколінні рідні Марії жили в гетто, втікали від погромів, її батька виключили з університету, а її генерацію спіткав Аушвіц. У перспективі тілесності Е. С. в “Записках божевільного” пише про юдаїзм, що кровоточить – помирає і відроджується подібно організму жінки.

Реакція євреїв на гоніння – внутрішній бунт: “Юдаїзм (...) Е.С. і Б.Д.Новського, як і в моєму власному випадку, має дещо від тої сильної і таємничо ефектної привабливості (...), певні прерогативи юдаїзму, (...) є формою латентного бунту” [8, с. 51]. В умовах знищення євреїв не відрікається від свого

походження: батько наставляє Марію – “те, що в твоїх жилах тече єврейська кров нізащо не смієш забувати”; Е.С. не соромиться пришити на пальто зірки Давида.

Образ єврея також наділений предикатом “майстер”. “Євреї завжди посідали місце в культурі Європи і представляють її вершинні досягнення”, – констатує Кіш в автопоетичному тексті “Гіркий осад досвіду” [3, с. 206], а в прозі створює образ обдарованої і перспективної людини. Мікша із оповідання “Ніж із трояндового дерева” – досконалий кравець і різник, Новський – винахідник вибухівки. В образі останнього знаходимо і таку ментальну характеристику як підприємливість: починаючи з прізвища, похідного від сербського слова “новац” – гроші, до безкінечної реалізації в різних професіях і з новими прізвищами. Герой проходить через постійні перевтілення і перемагає у випробуваннях, що робить його постать легендарною.

Євреї – це той, хто володіє знаннями, мудрістю, вміє критично мислити, здатний сумніватися. Однак, інтелект є згубним серед розлюченого натовпу “людей без облич”, “Пастирів, озброєних незнанням тупим, як палиця, із ненавистю, гострою, як ніж” [5, с. 218]. Євреї постійно вчать – над читанням і письмом їх застать у момент розправи. В “Гробниці для Бориса Давидовича” батька Новського схоплено під час читання Талмуду, катовано і насильно охрещено. Замучено і Баруха Ноймана з оповідання “Пси та книжки” за звинуваченням у читанні “Книги нечестивого” – Талмуду, і багатьох інших книжок. Першим кроком до ліквідації Новського є конфіскація всіх його креслень. В оповіданні “Пси та книжки” євреї, неохочі хреститися, опиняються у в’язниці разом із вченими. Універсалістське віросповідання інтелектуала – сумнів, що допомагає не зрадити собі під тиском панівної ідеології.

Пізніші твори менш прив’язані до єврейства як такого, натомість питання космополітизму постає в них дедалі частіше. Єврейська свідомість персонажів позначена подвійною ідентичністю – євреї і

європеець. Знаковими є оповідання зі збірки “Люття і шрами”, деякі персонажі яких розсіялися по всій землі, а в кінці життя шукають власну ідентичність. Значення євреїв для культури Центральної Європи, на думку одного із дослідників – позитивне і креативне, адже саме вони, інтелектуали, представляють її головні досягнення [2, с. 195]. Єврейство – це “один інтегративний фактор між культурами, що опановує своїм космополітизмом швидкий потік ідей”, “динамічна сила, що сформувала націоналістичні союзи і демократичні інтернаціоналістичні феномени” [3, с. 206]. Тож єврейство у випадку космополітизму характеризується прерогативою керувати ходом історії та поступу, керуючись Божою волею. Однак вікове пригноблення все-таки вирізило, “позначило” народ у мультикультурному середовищі: “російські імена (...) не пасували їхній ході”, бо “три тисячі років рабства і довга традиція погромів створили ходу, виплекану у гетто” [5, с. 190].

На Балканах, звідки родом Кіш, євреї були національною меншиною із досить закритою культурою, що зуміла зберегти своєрідність наперекір загрозам асиміляції. Однак культурне вираження єврейства в творах Кіша – зазвичай, уламкове, фіксоване в тексті єврейськими іменами, титулами, релігійними реаліями, – бо літературні смаки Кіша тяжіли до універсалізму з тенденцією зображати людську долю як таку, оминаючи національні питання. Наприклад, Е.С. в “Клепсидрі” не прив’язаний до юдейства, він – універсаліст і просить поховати його за самостійно вигаданим синкретичним обрядом, як і батьки Марії із “Псалма 44” що “не марять обрядами” [9, с. 91].

Отже, єврейське питання є вираженням трагічного світовідчуття і стоїть поряд із проблемою антисемітизму у прозі Кіша. Письменник створив образ безталанного єврея і суспільного аутсайдера, що потерпає від стереотипу “вбивці Христа”, єврей-майстра і винахідника, інтелектуала і космополіта, а також того, хто керує історією і поступом. Однак єврейське питання в прозі Кіша входить у контекст загальнолюдського, а не національного, з притаманним письменнику тяжінням до універсалізму.

Література

1. Градац. – 1987. – № 76–77. – г. 13–14, мај-август, 1987. – С. 37.
2. Делић Ј. Књижевни погледи Данила Киша: ка поетици Кишове прозе / Јован Делић. – Београд : Просвета, 1995. – 337 с. – (Библиотека Књижевни свет).
3. Киш Д. Горки талог искуства / Данило Киш ; приредила је Мирјана Миочиновић. – Београд : БИГЗ – СКЗ – Народна књига, 1990. – 325 с.
4. Киш Д. ПОРОДИЧНИ ЦИРКУС: Рани јади. – Башта, пепео. – Пешчаник / Данило Киш. – Београд : Просвета, 2001. – 660 стр. – (Библиотека великих романа. Нова серија. Пето коло, књ. бр. 3).
5. Киш Д. Книга любові і смерті: Трикнижжя оповідань / Данило Киш ; пер. з серб. А. Татаренко. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2008. – 300 с. – (Серія “Майстри Українського Перекладу”).
6. Кременецкий И. О еврейском менталитете и развитии еврейского народа : [Електрон. ресурс] / И. Кременецкий. – Режим доступу: <http://www.usfamily.net/web/joseph/mentalitet.htm>. – Назва з екрану.
7. Рихло П. Шібболет. Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини / Петро Рихло. – Чернівці : Книги-XXI, 2008. – 304 с.
8. Кіш Д. as anatomije / Danilo Kiš. – Beograd : Nolit, 1979. – 344 s.
9. Кіш Д. Psalam 44 / Danilo Kiš. – Beograd : BIGZ, 1995. – 131 str. – (Sabrana dela Danila Kiša).
10. Vladiv-Glover S. Postmodernizam od Kiša do danas / Slobodanka Vladiv-Glover. – Београд : Филип Вишњи, 2000. – 271 с.